

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНЦЕПТУ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті визначаються теоретичні засади вивчення концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові. Аналізується сучасна термінологічна ситуація щодо дослідження концептів як феноменів комунікації, когніції та культури, деталізується розкриття концепту як лінгвоментальної величини, що відображає певний фрагмент дійсності. Характеризуються основні ознаки концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ і його роль у моделюванні концептуальної та мовної картин світу, уточнюються способи об'єктивації структурних і семантичних особливостей цього концепту.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, концепт ПЕРЕТВОРЕННЯ, концептуальна і мовна картини світу, семантичні та структурні особливості концепту, художній текст.

Zvonko H. O. Theoretical Basics of the Investigation of the Concept TRANSFORMATION in the Ukrainian Language. *Taking into consideration the leading role of the concepts in the process of human's cognitive activity, the investigation of structure, semantics, features, functions, ways of representation of the concept remains relevant. It allows us to expand our apprehension of the essence of language and to disclose the concept as a knowledge, perception, associations which are reflected into language map of the world. The aim of the article is to expose the peculiarity of the concepts as a basic notion of cognitive linguistics; to describe different interpretations of the notion 'concept' and to expose the approaches to its understanding. The tasks of the article are as follows: to clarify theoretical basis of the investigation of the concept TRANSFORMATION in the Ukrainian language for clarifying its structural and semantic peculiarities; to define the role of this concept in modeling of conceptual and language map of the world. Results and conclusions. In the article the integrative approach to analysis of the concept of TRANSFORMATION was substantiated; understanding of the main notions of our investigation ('concept', 'conceptual map of the world', 'language map of the world') was clarified. Relevant features of this concept (universality, constancy, dynamism, etc.) are transpired through objectification its structural and semantic peculiarities.*

Key words: *belles-lettres text, cognitional linguistics, concept, language map of world, semantic, structure.*

З огляду на провідну роль концептів у процесі пізнавальної й мисленнєвої діяльності людини залишається актуальним вивчення структури, семантики, ознак, функцій, способів репрезентації концепту в межах лінгвокогнітивного напрямку, що дозволить розширити уявлення про глибинну сутність мови, багатогранність її мовленнєвих маніфестацій в когнітивному ракурсі, зокрема розкрити концепт як «квант знання», як репрезентант знань, а також уявлень, відчуттів, асоціацій, відображених у мовній картині світу. Дослідження концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові спрямоване на моделювання такої структури репрезентації знань, на всебічне вивчення засобів його мовної об'єктивації.

У категоріальному апараті когнітивної лінгвістики концепт є однією з ключових одиниць. Вивченню специфіки концепту присвячені дослідження таких лінгвістів, як Н. Арутюнова [2], С. Воркачов [4], В. Карасик [6, 7], В. Маслова [14], М. Нікітін [16], З. Попова, І. Стернін [17], Н. Слухай [18], В. Телія [20] та ін.

Феномен перетворення широко вивчався в різних галузях сучасного гуманітарного знання, зокрема філософії та культурології, психології, а загалом мовознавчі аспекти феномену перетворення досліджувалися, починаючи від О. Потебні і продовжуючи працями сучасних науковців — Л. Дикаревої [5], М. Кравченка [8], Н. Слухай [18] та ін. Зокрема, лінгвосеміотичне дослідження метаморфози «як типу міфопоетичних значень і тропа, який належить до логіко-лінгвістичної осі псевдототожності» [5, с. 4], схарактеризовано в художньо-образних картинах світу М. Гоголя і М. Булгакова. Особливості мовного вираження казкового перетворення аналізуються на матеріалі російських казок, при цьому «модель перетворення досліджується як синтаксична одиниця і як вербалізація акту перетворення з позицій концептуалізації акту перетворення і парадигматики її компонентів» [8].

Вивчення концептуалізації ПЕРЕТВОРЕННЯ проводилося переважно на основі літературних (зокрема, художніх) і фольклорних текстів російської мови, тоді як експлікація цього концепту в українській мові не була предметом спеціального лінгвістичного дослідження.

Концептуальний феномен ПЕРЕТВОРЕННЯ має різноманітні форми об'єктивації, передусім вербальної репрезентації, зумовленої характером сприйняття та інтерпретації причинно-наслідкових зв'язків, в українській мовній картині світу, що акцентує увагу на засобах експлікації знань про світ у концепті ПЕРЕТВОРЕННЯ, розкриває його місце в ментальному лексиконі етносу.

Завданнями статті є з'ясування теоретичних основ дослідження концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові для розкриття його структурних і семантичних особливостей, визначення ролі цього концепту в моделюванні концептуальної та мовної картин світу.

У сучасній науці активізація досліджень із когнітивної лінгвістики зумовила множинність аспектів і підходів до вивчення концептуальних одиниць, розгляд яких уточнюється щодо конкретно визначених завдань дослідження. Тлумачення терміна 'концепт' залежить від певних підходів (психолінгвістичний, аксіологічний, антропоцентричний, системно-мовний, денотативний, сигніфікативний, фреймовий, лінгвокультурологічний, когнітивний тощо). Аналіз основних підходів до висвітлення концепту дає підстави з'ясувати інваріант і варіанти в його визначеннях, застосувати теоретичні напрацювання для концептуального аналізу ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові, розкрити основні ознаки концепту, а також багатоярусність (багаторівневість) його структури. Відповідно до завдань нашого дослідження логічно вмотивується вибір інтегрованого підходу для опису вербалізації концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові.

Теоретично-методологічним підґрунтям вивчення концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові став доробок відомих українських і зарубіжних дослідників у галузях когнітивної лінгвістики і лінгвоконцептології (М. Алефіренко, Н. Арутюнова, А. Вежицька, Т. Вільчинська, С. Воркачов, І. Голубовська, В. Карасик, О. Кубрякова, В. Маслово, Т. Радзівська, О. Селіванова, М. Скаб, Г. Слишкін, Н. Слухай, І. Стернін, Г. Яворська та

ін.), фреймової семантики (С. Жаботинська, Дж. Лакофф, М. Мінський, Ч. Філмор та ін.), семантичного синтаксису (І. Вихованець, К. Городенська, А. Загнітко), етнолінгвістики та лінгвокультурології (Т. Вільчинська, С. Воркачов, В. Жайворонок, В. Кононенко, В. Красних, В. Маслова, Н. Слухай та ін.).

Опис мовної картини світу не тільки спрямований на розкриття властивих цій мові ресурсів, а й відбиває етнічну специфіку, що зумовило вибір для дослідження концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові.

Виступаючи основною одиницею когнітивної лінгвістики, концепт має ту характерну ознаку, що забезпечує моделювання концептуальної картини світу. Дослідники неодноразово висвітлювали співвідношення концептуальної та мовної картин світу. Так, О. Кубрякова зазначає: «[...] мовна картина світу [...] існує як частина загальної (глобальної) концептуальної картини світу, що складається з образів, уявлень, понять, установок та оцінок — концептів, — і яка створюється як у самій предметній і пізнавальній діяльності людини, так і в процесі ознайомлення людини з усіма численними описами світу, що їх пропонують їй інші люди у вигляді різноманітних мовленнєвих утворень, тобто письмових та усних текстів» [10, с. 143]. На думку Л. Лисиченко, «найуніверсальнішими є концептуальна картина світу (ККС), пов'язана з усім континуумом знань про світ, і мовна картина світу як засіб експлікації цих знань» [11, с. 37].

Спираючись на поширені в когнітивістиці визначення, концептуальну картину світу тлумачимо як певну концептуальну систему, що містить знання, уявлення про світ як ментальні сутності, складається з концептів як основних одиниць. Мовна картина світу об'єктивізує концептуальну картину світу засобами мови, розкриває за допомогою мовних одиниць сукупність ментальних уявлень про світ як певний історично сформований спосіб концептуалізації дійсності. Відповідно, мовна картина світу українців віддзеркалює особливості української мови і сприйняття світу цим етносом.

У лінгвістичних працях концепт тлумачиться як одиниця пам'яті, знання (а не мови), центральний елемент картини світу, що так чи інакше віддзеркалюється в мові й мовленні. Дефініції терміна 'концепт' були запропоновані О. Кубряковою [9, с. 90], В. Масловою [14, с. 70], Н. Слухай, О. Снитко, Т. Вільчинською [18, с. 114–166]. Зокрема, у працях О. Кубрякової репрезентоване одне з поширених визначень концепту: це термін, який «служить для пояснення одиниць ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості та тієї інформаційної структури, що відображає знання і досвід людини; оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку (*lingua mentalis*), всієї картини світу, відображеної в людській психіці. Поняття концепту відповідає уявленню про ті смисли, якими оперує людина в процесах мислення і які відображають зміст досвіду й знання, зміст результатів усієї людської діяльності й процесів пізнання світу у вигляді певних "квантів" знання» [9, с. 90]. С. Воркачов визначив особливості концепту в порівнянні з поняттям, образом і значенням як «синтезувальне лінгвоментальне утворення, яке методологічно прийшло на зміну уявленню (образу), поняттю й значенню і яке включило їх в себе

в “знятому”, редукованому вигляді [...]. Як “законний спадкоємець” цих семіотичних категорій лінгвоконцепт характеризується гетерогенністю й багатоозначковістю, приймаючи від поняття — дискурсивність представлення смислу, від образу — метафоричність і емотивність цього представлення, а від значення — включеність його імені в лексичну систему мови» [4, с. 77].

Вивчення семантики концепту корелюється в межах різних напрямів і підходів. Так, у вимірах логічного, логіко-філософського напрямку Н. Арутюнова трактує концепт як поняття практичної (повсякденної) філософії, «результат взаємодії ряду чинників, таких, як національна традиція і фольклор, релігія та ідеологія, життєвий досвід і образи мистецтва, відчуття і системи цінностей», ці поняття «утворюють своєрідний культурний шар, що є посередником між людиною й світом» [2, с. 3]. Подібний підхід простежується в лінгвокультурологічному аналізі різних концептів [1]. Серед семантичних параметрів, за якими може здійснюватися дослідження концепту, актуалізуються поняттєвий, образний, ціннісний, поведінковий, етимологічний, культурний «складники» концепту [6, с. 10; 13, с. 18–19; 19, с. 41], що забезпечує його різнорівневу об’єктивацію в мові.

На основі проаналізованих теоретичних праць тлумачимо концепт як лінгвоментальну величину, що відображає певний фрагмент дійсності.

Наведені вище визначення концепту як взаємодії мови, свідомості та культури дозволяють дослідникам вивести його інваріантні ознаки: 1) це мінімальна одиниця людського досвіду в його ідеальному представленні, яка вербалізується за допомогою слова; 2) це основна одиниця обробки, зберігання й передачі знань; 3) концепт має рухомі межі та конкретні функції; 4) концепт соціальний, його асоціативне поле визначає його семантику; 5) це основний осередок культури [14, с. 36–37]. Серед ознак і властивостей концепту — «абстрактність, здатність до взаємодії і конвергентності, менталізованість, здатність виступати ретранслятором феноменів культури, образність, емоційність, оцінність та деякі ін.» [18, с. 128].

М. Нікітін зазначає, що «концепт — дискретна багатофакторна ментальна одиниця зі стохастичною (ймовірнісною) структурою» [16, с. 53]. В. Маслова характеризує концепт як «живе знання, тобто динамічне функціональне утворення — продукт переробки вербального й невербального досвіду, і як будь-яке знання він змінюваний, рухомий, часом невловимий» [14, с. 70]. Відтак, концептам властива здатність до видозмін, адже вони є частиною системи, зазнають впливу інших концептів і самі змінюються, зокрема їх кількість, поняттєвий обсяг. Концепту як ментальній та семантичній категорії властива абстрактність.

Концепту притаманна здатність відображати мовний досвід людини, пор.: концепт — це «все те, що ми знаємо про об’єкт в усій екстенсії цього знання» [20, с. 97]; концепти виникають у свідомості людини не тільки як «натяки на можливі значення», «алгебраїчне їхнє вираження», але і як відгуки на попередній мовний досвід людини в цілому [12]. Концепт не лише відображає, а й зберігає інформацію: «[...] концепт — це збережена в індивідуальній чи колективній пам’яті значуща інформація, наділена певною цінністю, це інформація, що переживається» [7, с. 107]. Така властивість концепту, як

багатовимірність, дозволила йому стати міждисциплінарним методологічним інструментом сучасних гуманітарних наук. Відтак, концепт є складним, багатовимірним і динамічним феноменом, що відображає процеси концептуалізації й категоризації, які є основними розумовими операціями.

Серед основних ознак концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові визначаємо його універсальність і здатність виступати ретранслятором феноменів культури, а також певною мірою одночасну скорельованість ознак – динамічності та константності. У процесі аналізу акцентується увага на окремих ознаках концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові, передусім його універсальності та етнолінгвокультурній специфіці.

Крім цього, у мовних формах виражається змістова інформація, отримана в перебігу пізнавальної діяльності людини, тому категоризація людського досвіду пов'язана з когнітивною практикою людини. Структура й семантика концепту, а також його взаємозв'язки з іншими концептами залежать від динаміки мовної свідомості, яка, своєю чергою, зумовлюється змінами в суспільному житті, переосмисленням пріоритетів і цінностей.

Опис вербальних репрезентацій концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові виявляє його семантичні особливості, що виділяються на основі аналізу поняттєвих і мотиваційних ознак концепту шляхом аналізу змістового наповнення лексеми «перетворення» як імені концепту і встановлення етимології групи співвідносних етимологічних гнізд різного походження, з'ясування синтагматичних і парадигматичних зв'язків імені концепту для розкриття мовної репрезентації семантичного простору концепту. Наступний етап дослідження передбачає встановлення засобів об'єктивації аксіологічних та образних ознак концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові, зокрема, характеристику метафори як механізму об'єктивації аналізованого концепту, виявлення основних ознак метафоричного перетворення та утворених за цими ознаками моделей, розкриття дискурсивних вимірів концепту.

Специфіка структури концепту характеризується багатокомпонентністю і багатоярусністю (багаторівневістю). Різні інтерпретаційні моделі концепту репрезентують уявлення про організацію структури концепту, найпоширенішими з яких є такі: концепт як система компонентів (концептуальних ознак), які утворюють різні концептуальні рівні (шари) вищого й нижчого порядку; концепт як ядро й периферія або ядро, навколоядрова зона та периферія (інтерпретаційне поле). Істотним в осмисленні концепту є його об'ємність, відсутність жорсткої структури: «має певну структуру, яка не є жорсткою, але є необхідною умовою існування концепту і його входження в концептосферу» [17, с. 21].

Побудова фреймів розкриває ментальну структуру концептів і використовується для дослідження механізмів мовної концептуалізації понять та явищ дійсності, у конкретному випадку – забезпечує об'єктивацію семантики перетворення у трансформативному фреймі.

Ідея про можливість структурування знання закладена в теорії фреймів М. Мінського [15] і Ч. Філлмора [22]. Відзначаючи основні властивості фреймів, О. Беляєвська обґрунтовує, що «у фрейм включається... повний комплекс знань про ситуацію або про об'єкт, які існують у певний історичний

період у певному соціумі; ... ознаки фреймів завжди є відкритими в тому розумінні, що вони завжди можуть бути доповнені не включеними в першопочаткове перерахування уточнювальними ознаками» [3, с. 28]. Зрозуміло, що фрейм прив'язаний до концепту, він є своєрідною матрицею, трафаретом, на який накладається сам концепт. Відповідно, визначаються такі ознаки фрейму, як віднесеність до сфери знання, структурування знання про типізовану, стереотипну ситуацію в певний історичний період, конвенційність.

На наш погляд, фрейм продуктивно трактується як один зі способів ментальної репрезентації концепту. Концепт є «голим змістом», а фрейм надає йому ментальної форми, наповнює культурно-специфічним змістом. Це співвідношення концепту і фрейму як змісту та форми наочно виражається в категоріях композиційного синтаксису, з якого Ч. Філлмор і виводив визначення фрейму як динамічної ситуації, в яку занурений концепт. Він окреслює спільним терміном фрейм: «такі групи слів», які «мотивуються, визначаються і взаємно структуруються особливими конструкціями знання або зв'язаними схематизаціями досвіду» [22, с. 54]. Ця ідея про опис ситуації, своєю чергою, пов'язана з концептуальним положенням, висунутим Л. Теньєром в «Основах структурного синтаксису»: «Дієслівний вузол ... виражає своєрідну маленьку драму. Справді, як і в будь-якій драмі, в ньому обов'язково є дія, а найчастіше також дійові особи й обставини» [21, с. 117], які в плані структурного синтаксису «стають відповідно дієсловом, актантами й сирконстантами» [21, с. 117].

Семантика перетворення може бути об'єктивована за допомогою трансформативного фрейму з облігаторними позиціями предиката, агенса й пацієнса. У фреймі семантика перетворення визначається предикатами перетворення та їх відношеннями з актантами (агенсом і пацієнсом, тобто суб'єктом та об'єктом перетворення). За особливостями фреймової репрезентації семантики перетворення в українській мові здійснюється моделювання та опис субфреймів (суб'єктно-трансформативного та об'єктно-трансформативного).

Для аналізу концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ в українській мові вмотивовується вибір інтегрованого підходу, уточнюється розуміння основних понять дослідження («концепт», «концептуальна картина світу», «мовна картина світу»). Релевантні ознаки цього концепту (універсальність, етнолінгвокультурна специфіка, константність, динамічність та ін.) виявляються в об'єктивації його структурних й семантичних особливостей. Перспективним залишається поглиблення розуміння ролі концептів у моделюванні мовної картини світу, з'ясування особливостей впливу на структуру й семантику концептів змін у мовній свідомості. Комплексне вивчення аналізованого концепту дозволяє в перспективі поглиблювати осмислення універсального й специфічного в мовній свідомості українців, розуміння певного способу мовної концептуалізації дійсності в історичному ракурсі, розкриття типів, функцій і прагматики за різними дискурсивними виявами концепту ПЕРЕТВОРЕННЯ, здійснювати верифікацію отриманих результатів за різними аспектами і підходами до вивчення конкретного концепту у зв'язку з іншими концептами.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Антология** концептов: в 8 т. / Под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. – Волгоград : Парадигма, 2005–2012. Т. 1–8.
2. **Арутюнова Н.** Введение / Логический анализ языка. Ментальные действия / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова, Н. К. Рябцева. М. : Наука, 1993. С. 3–6.
3. **Белевская Е. Г.** Семантическая структура слова в номинативном и коммуникативном аспектах : дис. докт. филол. наук; 10.02.19 – теория языкознания. М., 1992. 401 с.
4. **Воркачев С. Г.** Лингвоконцептология и межкультурная коммуникация: истоки и цели. *Филологические науки*. 2005. № 4. С. 76–83.
5. **Дикарева Л. Ю.** Міфопоетика метаморфози і способи її об'єктивації в художньому мовленні: лінгвoseміотичний аспект (на матеріалі прози М. В. Гоголя та М. А. Булгакова): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук, 10.02.02 – російська мова. К., 2003. 20 с. URL: <http://disser.com.ua/contents/4498.html>.
6. **Карасик В.** Лингвокультурный концепт как единица исследования. *Методологические проблемы когнитивной лингвистики*: сб. науч. тр. / Под ред. И. А. Стернина. – Воронеж: ВГУ, 2001. С. 75–80.
7. **Карасик В.** Языковой круг: личность, концепты, дискурс. М.: Гнозис, 2004. 390 с.
8. **Кравченко М. А.** Языковая модель превращения в текстах русских народных сказок: дис. канд. филол. наук : 10.02.01. Таганрог, 2002. 173 с.
9. **Кубрякова Е.,** В. Демьянков, Ю. Панкрац, Л. Лузина. Концепт / Краткий словарь когнитивных терминов. М. : МГУ, 1997. С. 90–93.
10. **Кубрякова Е.,** Б. А. Серебренников, В. И. Постовалова и др. Роль словообразования в формировании языковой картины мира. / Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. М. : Наука, 1988. С. 141–173.
11. **Лисиченко Л.** Структура мовної картини світу. *Мовознавство*. 2004. № 4–5. С. 36–41.
12. **Лихачев Д.** Концептосфера русского языка. *Известия РАН. Серия литературы и языка*. 1993. Т. 52. № 1. С. 3–9. [Электронный ресурс]. URL: www.twirpx.com.
13. **Ляпин С.** Концептология: к становлению похода. *Концепты : Научные труды Центроконцепта*. Вып. 1. Архангельск, 1997. С. 11–35.
14. **Маслова В.** Когнитивная лингвистика: учеб. пособ. Минск: Тетра Системс, 2004. 266 с.
15. **Минский М.** Фреймы для представления знаний [Текст]. М.: Энергия, 1979. 151 с.
16. **Никитин М.** Развернутые тезисы о концептах. *Вопросы когнитивной лингвистики*. Тамбов: Тамбовский гос. университет; ИЯ РАН, 2004. № 1. С. 53–64.
17. **Попова З. Д.,** И. А. Стернин Когнитивная лингвистика. М.: АСТ: Восток-Запад, 2010. 314 [6] с. (Лингвистика и межкультурная коммуникация. Золотая серия).
18. **Слухай Н.,** О. Снитко, Т. Вільчинська. Когнітологія та концептологія в лінгвістичному висвітленні: навчальний посібник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. 367 с.
19. **Степанов Ю.** Константы. Словарь русской культуры: Опыт исследования. М.: Языки русской культуры, 2001. С. 40–76.
20. **Телия В.** Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Языки русской культуры, 1996. 288 с.
21. **Теньер Л.** Основы структурного синтаксиса / пер. с франц. М. : Прогресс, 1988. 656 с. (Языковеды мира).
22. **Филмор Ч.** Фреймы и семантика понимания. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка / отв. ред. В. А. Звегинцев. М.: Прогресс, 1988. С. 52–92.

Звонко Ганна Олександрівна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри української та російської мов як іноземних, Інститут філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, бульвар Т. Шевченка, 14, м. Київ, Україна.

Tel.: +38 050 578 59 63

Email: annetzvonko@gmail.com

Zvonko Hanna Oleksandrivna – Ph.D. in Philology, Assistant at the Department of Ukrainian and Russian Languages as Foreign, Institute of Philology, Kyiv Taras Shevchenko National University, Taras Shevchenko blvd., 14, Kyiv, Ukraine.